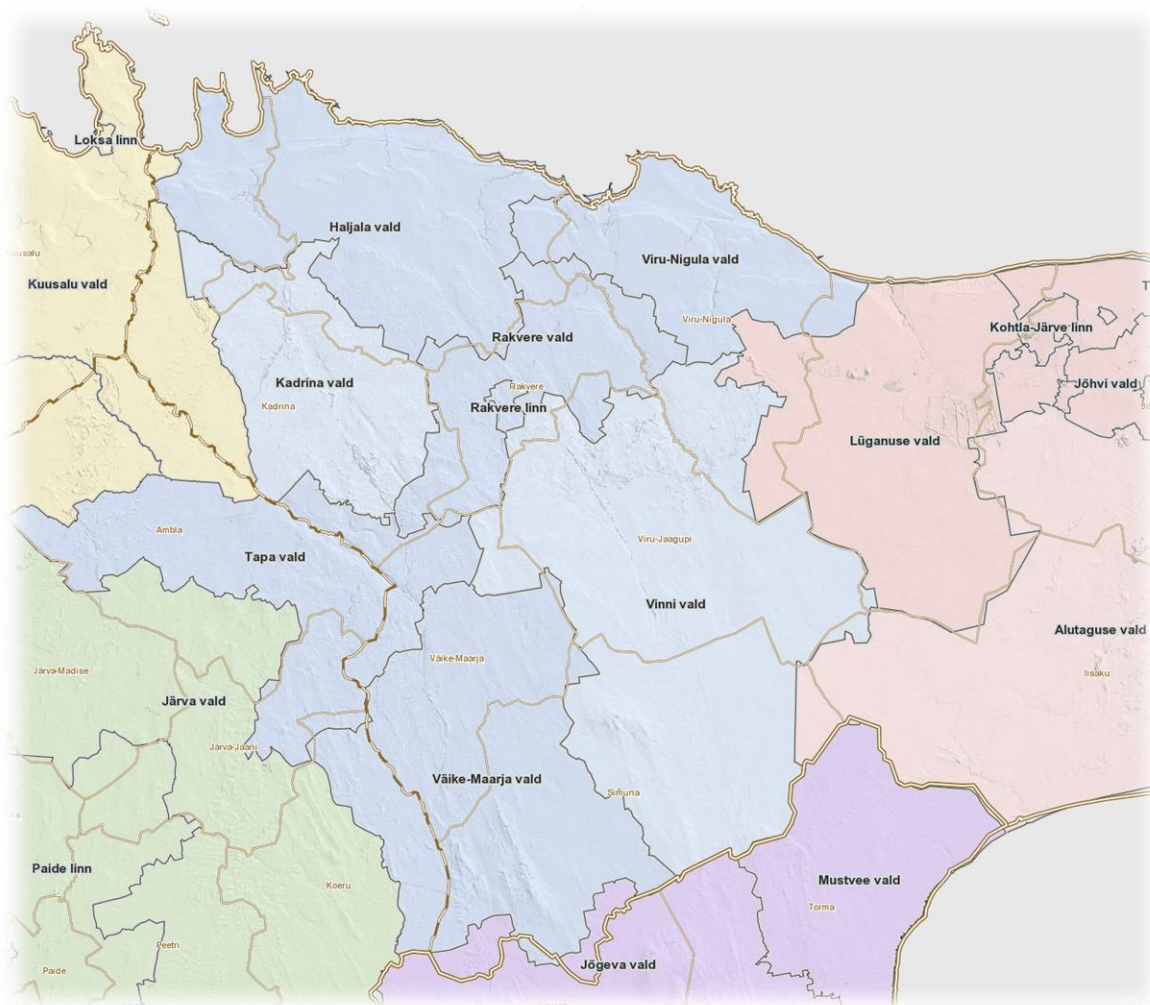

Lääne-Viru maakonna looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal: Haljala kihelkonna pühapaigad Lääne-Viru maakond

Lõpparuanne

Töö nr: 1880MT1

Tartu 2019

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellija: Muinsuskaitseamet

Projekti juht: Mart Hiob, PhD

Autor: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Töörühm: Reeli Reinaus, MA

Kristel Kivari, PhD (Tartu Ülikool)

Laura Mäemets, MA

Mart Hiob, PhD

Kristjan Piirimäe, PhD

Sisukord

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	9
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	10
5. Inventeeritud kohad	11
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	18
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	21
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	22
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	22

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel töötappidel osalejad:

Mari-Ann Rimmel, vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Mart Hiob (autojuht mõnel välitööpäeval, sh kohtade lokaliseerimine ja fotod);

Kristjan Piirimäe (GIS andmete loomine);

Inge Annom, Kadri Tamm, Marge Salumäe (töörühmavälised autojuhid episoodiliselt).

2. Välitööde toimumise ajakava

Kuupäev	Küla	Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms	Osalejad
7.10.2019	Haljala(teabepäev)	teabepäev Haljala raamatukogus kl 15, vestlused kohalikega, ca 2,5 t kokku Abistavat infot andsid [redacted] [redacted]	Mari-Ann Rimmel (ettekanne), 30 osalejat
3.05	Pehka, Katela, Varangu	<u>Pehka Tehvanijaani Hiiekivi, Hansujüri ohvrikivi, Katela hiiemägi ja hiieoja</u> , Varangul vestlus [redacted] [redacted] Mäehansu t, nendega koos Varangu/Tatruse/Kandle <u>mõisate piirikivide</u> vaatamine metsas, „võimsa energiaga“ üksik <u>mänd</u> nende rendimaal. Pärast lõunat leitud <u>Võle (Pihuvere) silmaallikas ja Kavastu Pühaallikad</u> , viimaste juures prügimäe jäänused, ka mäeserva all prahti.	Mari-Ann Rimmel, Mart Hiob
25.08	Vihula, Karula, Sagadi-Metsanurga, Aaspere	<u>Vihula hiieniit ja pärnasalu</u> koos Vihulas elava [redacted] ja <u>tema abikaasaga</u> , sisukas intervjuu 73a [redacted]’iga (hiie maaomanik) Tiigi t, snd Putniidu t; „Vanapagan“ jahimees [redacted], 76 a Vihulas ridaelamus – ei tea midagi, naine Mulgimaalt. <u>Ohvrikivi</u> Vihula sepapaja lähistel; <u>Karula Hiiesilla kungas</u> , ümbrus ja Hiiesilla küün; <u>Palmse Nõiakivi</u> Sagadi-Metsanurga k; <u>Aaspere hiieväli ja -mägi</u>	Mari-Ann Rimmel, Mart Hiob
31.08	Ama, Viitna, Rõmeda, Liiguste,	Ama <u>Hiie-Tooma hiiekoht ja ohvrikivi/lohukivi</u> <u>Joosepi e. Joosepirahva</u>	Mari-Ann Rimmel, Kadri Tamm

Kuupäev	Küla	Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms	Osalejad
		<p>maapinnas leiduvad radioaktiivsed ained, radoon (gaas). ■■■■■nnab õunu. Sõit tagasi läbi Rutja ja Kiva metsade, kus algab tugev vihmasedu, pildistan eemalt arvatavat hiiemetsa kinnistut, hiljem osutub valeks.</p> <p>■■■■■ Info, et Toolse Ürra talu juures, kordoni (mäe) all oli <u>tantsukoht ja kiik</u>, kus eesti aegu noored koos käisid (Karumägi?)</p>	
23.09	Loobu, Läsna (+ Kad Palmse, Ilumäe), mingi koht Kad khk Suurjärve ääres	<u>Loobu hiiemets, Ilumäe Hiieniinepuu</u> ja allikad kaldas Kadrina khk alal, kaardistamata <u>Nõiakivi</u> tulutu otsimine võsapidrikus, <u>Sörgi raviallika leidmine Läsna (Reiemäe) k Metsameeste t põliselanikust peremehe (u 40 a) abiga, kes tuleb rattaga näitama, laudatööd katkestades.</u>	Mari-Ann Rimmel, Reeli Reinaus
3.10.	Haljala, Aaspere, Liiguste, Auküla	<u>Haljala Otsa (vana Maheda küla) hiiikoha</u> otsimine maastikul – otsa raske kätte saada! Kaitsealune <u>lohukivi</u> Joonase t (silti pole). Aaspere nn Sassi poes lõunapaus ja vestlus poe omaniku ■■■■■, kes jagas mitmeid juhatusi, pluss üks kohalik vanem naine ■■■■■ olnud ka küüditatu. Poe seinal endise Liiguste poe pilt – arhiivitekstist uus juhis leida <u>Liiguste Laagrimägi</u> . Kohtumine Urmas Kurvitsaga, kellega läheme koos kohta vaatama (uudismaa, osalt mets). <u>Aaspere hiie korduvkülastus, sh mõisapark. Auküla lidumäe rüngas.</u>	Mari-Ann Rimmel, Inge Annom
08.10	Varangu, Selja, Kaliküla, Rutja, Eisma, Kandle	<u>Ohvrikivi Varangu jões</u> – ■■■■■ on seal kunagi käinud ja kadunud Saare t peremehelt juttu kuulnud, nüüd tuleb näitama (perenaine praegu ei teadnud midagi). Jões vesi pole kõrge, aga vastaskalda all näha on 3 kivi, mille vahel valida. Kohtumine suure musta poniga, kelle karjamaal uitame. <u>Selja Ristimäel 3 lohukivi</u> – Marge sõnul nimetavad kohalikud neid „kolm öde“. Kaitsepost on	Mari-Ann Rimmel, Marge Salumäe

Kuupäev	Küla	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
		<p>vale kivi juures, kaardi järgi peaks olema suurima kivi juures, aga on tagumise parempoolse kivi juures. Seal samuti lohud. Inventeerima ei hakka. Suure kivi otsa ei roni (see on ehk hiiumuistendiga seotud kivi, eeldatavasti). Tuleb kohalik u 55-60 vahel Põrgupõhja Jürka välimusega mees Raadiku talust, [REDACTED], sepp, ütleb, et siin palju kive, ohvrikive ka teisel pool teed, teab Pühalepikut (VNg kihelkonnas). On ka kaitse all neid kive siinkandis, aga need kaks väiksemat „õde“ ilmselt mitte. Külastame Ristimäe talus u 70 a [REDACTED], kes räägib küdeva raudahju kõrval istudes ja liig madalat kehatemperatuuri kurtes ilusat vanaaegset murdekeelt. Tuba on täis õunu, kõrvitsaid jm sügisande. Pühakohti ta ei tea, aga jutustaja on ta hea. Talu on vanamoodne, täis loomapidamine ja põllumajandus. Saan aru, et naine töötab ka ise suurte masinate peal. Pärast käime korra Kalikülas Risttee talu ja <u>lieallika koha</u> juures puuliiki täpsustamas – lehtede järgi on nüüd näha, et mäeveerul kasvab kõrge paplisalu, mis juba eemalt silma paistab.</p> <p>Rutja küla juures on <u>lidjärve ase</u>, sinna saime läbi lennuvälja. Kohtasime paari seenelist. Siin kasvanud head suured radioaktiivsed seemned, teab Marge. Järvekoht eristub selgelt, maapind langeb, on soine, kasvavad kenad kased, ääres kuuski, on hiljuti tehtud harvendusraiet. Järsku kappavad meie eest läbi 3 põtra, on põdrajahiaeg, siia saavad nad peitu tulla. Adrenaliinilaks. Pärast siirdume Eismale, kus otsime Suurekivi talu ja <u>Ukukivi</u>. Talu leiame, lähedal ilusaid suuri kive. Jätan ukse vahele kirja. Pärast külastame perekond [REDACTED], kes on põliselanikud ja näitavad eksilis välja</p>	

Kuupäev	Küla	Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms	Osalejad
		antud Eisma küla ajalugu kahes köites). Suurekivi t on elanud perekond Malm, kes läksid Rootsi. Praegu kuulub koht Ameeriklasest ärimehele [REDACTED], kelle naine [REDACTED] on eestlane. On vähe lootust Ukukivile kinnitust leida (jätan ukse vahele kirja, millele järgneb kõne [REDACTED], kes kivist midagi ei tea, kuigi tahaks). Tagasiteel peatus Kandle küla juures klindiserval, kust avaneb avar vaade metsade (sh liemetsa) ja mere poole.	
16.10.	Altja, Koljaku, Käsmu, Noonu	<p><u>Altja õnnekivihunnik</u>, paadikuuride juures meres Suurkivi (Titekivi). Üritame minna <u>Varetnõmme</u>, aga metsatee on madala autoga läbimatu. Sõites otsa jämedale palgile ja vaevu välja saades loobume. Ürgmets on hämar ja kõhe. <u>Koljaku</u> teeristist leiame [REDACTED] juhatatud <u>allika</u>. Kas see langeb kokku ühe raskestilokaliseeritava hiiteatega? Kõrval Koljaku mägi, klindiserv. Käsmus on sihiks <u>õnnekivihunnik</u> – see on palju suurem kui Altja oma.</p> <p>Noonu külas põllul (?) <u>Aari suurkivi</u> – võimalik ohvrikivi. Lõhkine eriline kivi, tähelepanuväärne, ümberringi eriline vesine pinnas, tundub kuidagi anomaalne. Tee ääres Välja talu juures laiad kiviaiad või lõhatud kividest vallid. Teisel pool teed uudishimulikud lihaved.</p>	Mari-Ann Remmel, Inge Annom

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: kokku eellokaliseerimist, kodeerimist ja vahearuanne ca 125 tundi. (vähemalt sama palju kui välitöid või rohkem). 2018. aastal tehtud eeltööd 20 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 118 tundi (sh 9 päeva sõidus, sh 1 päev koos Reeliga (pooleks Kadrina ja Haljala).

Järeltööd: aruande kirjutamiseks ja parandusteks kulus 97 tundi.

Kokku: 360 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Tööd oli Haljalaga palju. Eeltööde käigus selekteerus Virumaa ühes suuremas, 533 ruutkilomeetri suuruses Haljala kihelkonnas kokku u **100** kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika (nende seas eraldi arvestatuna komplekside hulka kuuluvad üksikobjektid/toponüümid, samuti kabelikohad, looduskaitsealused ja muinsuskaitsealused paigad). Kui kõik ohvrikivideks nimetatud lohukivid ka sisse arvata, küüniks koguarv kindlasti üle 100. Neist **25** on maastikul inventeeritud, osa neist üksnes kaartide ja pärimuse abiga, osa oletamisi, kui juhised puudulikud ning traditsioon katkenud. Lisaks on veel **5-6** ebamäärasemat kohta või ala põhimõtteliselt pühapaikade kaardile kantavad. Osa paiku on kindlalt hävinud või puuduvad kindlamad andmed – esialgse hinnangu järgi kogunes selliseid kohti **29**. Käimata ja leidmata jäi maastikul ka selliseid kohti, mida võiks edaspidi täiendavalt välitöid tehes siiski ehk lokaliseerida ja väärtustada – niisugustest sain nimekirja samuti **28** objekti.

Arhiivandmetes kajastumata kohti inventeeriti **1** (Koljaku allikas kui tervendava vee võtmise koht), seda tänu teabepäevale.

Tänu intervjuule kohaliku elanikuga õnnestus maastikul lokaliseerida **8** kohta (Hlj_Ama_01 ja Hlj_Ama_02, Hlj_Kaliküla_01, Hlj_Liiguste_01, Hlj_Läsna_01, Hlj_Rutja_01, Hlj_Vihula_01 ja Hlj_Vihula_02)

Kompleksiks võib lugeda kohad 3 ja 4, ka 9 ja 10. Mõnel juhul on mitme toponüümiga hiieala võetud ka ühe punkti alla (kui nende eraldi käsitlemine ei tundnud vähese säilivuse vm põhjus tõttu mõttekas, või oli nt üks toponüüm asendunud teisega).

Statistikat tehes tuleb komplekse ühe paigana arvestades koguarv väiksem kui neid igapähe eraldi kohana võttes.

Seni on Haljala kihelkonnas pühapaigana muinsuskaitse all kõigest **4-5** kivi (Kehi kultusekivi/liukivi, Villandi Kuningakivi, Salatse ohvrikivi/kultusekivi, Kisuvere ohvrikivi/lohukivi pluss veel mõned lohukivid, mille seos ohvripaikadega on ebamäärane, nt Sauste lohukivi 60 lohuga, mille puhul Sandberg räägib hiie- ja metsavaimudest ning teinegi lohukivi Saustes, samuti Aasperes, Haljalas jm). Looduskaitse all on Ojakivi Vergi k (pole päris otseütlevat tõendust, et pühapaik, aga kivi peal olevat süvend). Osa territooriumist kuulub Lahemaa rahvuspargi alla. Selgus, et **kaitse all pole mitte ainsatki hiiekohta ega ühtegi püha või tervendavat allikat.**

Nimestikku on arvatud ka mõned vähese või segase kohainfoga paigad/alad, mida on raske lokaliseerida, arengukava kriteeriumitele vastavaks pühapaigaks klassifitseerida või muinsuskaitse alla võtmiseks esitada. Teatud kohad neist vääriskid kindlasti maastikulist säilitamist ja (loodus)kaitset. Mõnesid kohti – nt allikaid - tasuks kindlasti veel otsida (nt varakevadel). Loendisse ei ole kaasatud üldjuhul kalmeid, ent mõni, mille kohta ka ohverdamispärimust, on nimistusse märgitud (nt Altja Varetnõmm, mitmed kivikangrud-ohvrikangrud). On ka hiiumuistenditega või nt ussikuningajuttudega seotud ja välgutabamuse saanud (lohu- jm) kive, mille kohta pole säilinud otsesõnalisi teateid ohverdamisest vms usundi praktikast, kuid mis rahvausundiga seonduvalt siiski ka pühapaigateema kontekstis tähelepanu äratavad. Rohkesti on piirkonnas (olnud) allikaid, mille puhul võib tõdeda, et teadmine vee ravitoimest või pühadusest pole alati meie päevini ei kirjalikult ega suuliselt säilinud. Lisaks on piirkonnas vanemal ajal kirja pandud lugusid pühadest järvedest ja jõgedest, mida eraldi ei inventeerinud. Haljalas võib üldiselt täheldada vanemat tüüpi pärimuse ja ka ohverdamislugude nappust ja taandumist juba 20. sajandi algupoolel.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et lähteandmeid, kohti, samuti mõttekohti ja töötunde tuli kokku arvukalt, aga konkreetset ja pärimusega tõendatavat tulemust selle hulga kohta ei ole just liiga palju (arvestades

ka kaitsealuste kohtade vähesust), samas kogunes väärtuslikke teadmisi ja võrdlevat infot Haljala looduslike pühapaikade olukorrast ja uurimisloost.

Haljala arhiivinfost tuuma välja võtta oli ilmselt keerulisem kui mõnes teises kihelkonnas. Andmestiku teeb segaseks asjaolu, et ka lohukive/kultusekive on varasemal ajal kogunud ja kodu-uurijad järjekindlalt ohvrikivideks nimetanud. Neid on aga Haljala kihelkonnas (olnud) väga palju, G. Sandbergi ülevaatliku ja kahtlemata väärtusliku uurimuse põhjal ligi 50 tk. Neist on ka kaitse all päris paljud, ent alati pole sugugi selgelt määratletav nende seotus näiteks hiiealadega, kunagise ohverdamistraditsiooniga või pühakspidamisega (võivad mõnikord hiitega seostuda või olla ka Ukukivideks nimetatud). Pärinus räägib sageli ilmselt just lohukive silmas pidades ka jälgedega/aukudega kividest, paaril korral ka nn orjakividest. Ravi- ja maa-aluste kividenäideteid neid siinkandis ei tunta.

Arhiiviandmed on Haljalas nt Kadrinaga võrreldes napid ja fragmentaarsed, kohati segased, ega anna tegelikult tänapäevasest situatsioonist aimu. Haljalas pole toimunud suuremat folkloristide ekspeditsiooni, põhiline info pärineb üksikutelt kogujatelt, korrespondentidelt ja kodu-uurijatelt (19-20. saj I p. J. Jung, D. Pruhl ja H. Länts, 20. saj II p G. Sandberg, H. Joonuks, H. Kadari) ning kohanimekogujatelt (E. Leppik, E. Varep). Sageli tsiteerivad hilisemad uurijad varasemaid. Keeruliseks osutus Hermann Läntsu käsikirjadest, sh arvukatest dubleeringutest, oletustest ja segasest käekirjast läbinärimine. Näib, et hiiteema on sisulises mõttes päevakorrast maas olnud juba ligi sajand tagasi, veidigi detailsemate lugudega hiiekohti võib lugeda ühe käe sõrmedel (seda suuresti tänu Läntsule). On palju arvatavaid pühakohti, millest on teada vaid toponüüm. Nii mõnedki hiie-toponüümid on võetud vanadelt kaartidelt, osa neist on ka tänapäevasele põhikaardile kantud, ent jutte napib. Kohalikega suhtlemine on kahtlemata oluline, kuid pahatihti ei oska nad enam midagi täiendavat lisada ja neid endidki pole lihtne tabada. Siiski oli mõnikord koha leidmisel kohalike inimeste abi asendamatu ning nende suhe paikadega väärib kindlasti jäädvustamist ka tänapäeval, mil on see on paljuski erinev sajanditagusest. Piirkonnas on teadaolevalt üks hiiekoht uuesti pühapaigana kasutusele võetud – Vihula hiie pärnasalus käiakse puude ümber paelu sidumas – alates 2006. aastast. Toolse külas leidis ka üks uus maagilise ja raviotstarbega kivilabürint.

Maastikul pühapaiga äratundmine eeldab teadmisi nii maastiku loogikast kui ka piirkonnast tehtud maaparandustöödest, kaevandustest ning asustusloost, vanadest halduspiiridest; mõnigi kord kulub ära info seedimise järel korduvkäik, mida sai paaril korral ka tehtud. On paraku rida kohti, mille puhul jäid otsad lahti.

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad (koodide järgi leiab andmebaasis arhiivitekstid):

- 1) Hiiemägi/Hiieväli – Aaspere küla Hlj_Aaspere_01
- 2) Altja õnnekivihunnik – Altja küla Hlj_Altja_03
- 3) Joosepi lohukivi – Ama küla – Hlj_Ama_01
- 4) Hiie-Tooma (Eedumaa) hiiekoht – Ama küla – Hlj_Ama_02
- 5) Iidumäe rüngas - Auküla – Hlj_Auküla_01
- 6) Otsa (Maheda) hiiekoht – Haljala – Hlj_Haljala_02
- 7) Iieallik ja hiiekoht – Hlj_Kaliküla_01

- 8) Hiiesilla küngas – Karula Hlj_Karula_01
- 9) Hiemägi – Hlj_Katela_01
- 10) Hiieoja – Hlj_Katela_02
- 11) Pühaallikad – Hlj_Kavastu_02
- 12) Koljaku allikas – (uus koht, Koopas seostatav teade liealuse mets ja liealuse seljandik) – Hlj_Koljaku_01
- 13) Vana-Jüri õnnekivihunnik – Hlj_Käsmu_01
- 14) Laagrimägi – Hlj_Liiguste_01
- 15) Hiemets – Hlj_Loobu_01
- 16) Sörgi allikas – Hlj_Läsna_01
- 17) Ohvandi hiieala – Hlj_Metsanurga_01
- 18) Palmse Nõiakivi – Hlj_Metsanurga_02
- 19) Aari Suurkivi – Hlj_Noonu_01
- 20) Hansurahva ohvrikivi – Hlj_Pehka_01
- 21) Tehvanijaani Hiiekivi - Hlj_Pehka_02
- 22) Iidjärve ase – Hlj_Rutja_01
- 23) Hiieniit – Hlj_Vihula_01
- 24) Lõhkine ohvrikivi – Hlj_Vihula_02
- 25) Pihuvere silmaallikas _Hlj_Võle_01

Välitöödel leidmata/konkretiseerimata või käimata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm segaste asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida või välitöid teha (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad, mida on samuti mitu ja mis väärksid kindlasti ka ohvripaikadena tähelepanu). Lisatud algsed koodid, mille järgi leiab Koopas tekstid, või arhiiviviited:

- 1) **Lohukivi** – Aaspere k, Toominga t Linnuste küngaste läheduses (Sandbergi oletuse järgi Aaspere hiie madal äärekivi, ühe lohuga), aga jääb Hiemäest suhteliselt kaugele. Küsitletud kohalikud ei teadnud sellest midagi, pole ka kindel, kas alles.) – Hlj_Aaspere_02
- 2) **Kihelkonnamägi** – Auküla, olnud ka jaanitule- ja kiigekoht, keskne pelgupaik, NB! leitud münte! Ortofotol paistab (vähemalt osaliselt) lageraielank. Põhikaardil Kihelkonnamäe heinamaa toponüüm, see aga vales kohas. Info: EFA I 192 Heinz Valk, 2015 ja hiljem H. Valgu saadetud kaart ERAs – võib tegemist olla ka kunagise nõupidamiskohaga vms, otse pühapaigaks pole nimetatud. Hlj_Auküla_05
- 3) **Konemägi** – Võipere (endine Auküla, nimeetümoloogia alusel H. Valgu arvates oletamisi ehk kunagine nõidusega seotud paik). Nimi *Kanemägi* põhikaardil, reljeefilt selgelt eristuv kõrgendik, mets, asub külakeskme suhtes perifeerias, Võiküla pool piiril (Loobu metskond, Annimäe k/ü). Kone talu ka Sagadis. Pärimusjutte pole. Info: EFA I 192 Heinz Valk, 2015 – Hlj_Võipere_01

- 4) **Varetnõmm/Varetnõmme hiis** – Altja k (ürgmets, ei pääsenud ligi, sest sügavate roobastega kitsas metsatee inimasustustest kauges laanes oli madala sõiduautoga läbimatu – üritasime, aga sõitsime autoga tee kõrval lebanud jämeda sammaldunud puutüve otsa, see jäi auto alla kinni ja ainult mingi ime läbi, kahe naisterahva vaimset ja füüsilist jõudu kasutades saime sealt hämaruse lähenedes lahti. Ilmne, et oleks vaja kõrget maastikuautot selliste objektide puhul. Võibolla kohalikud paigavaimud ei soovinud tülitamist.) Pärandkultuuriobjekt 87:KON:002, sealse rakenduses kirjas, et hävinud, samas on lisatud foto kividega. On ka rahvusparkide mälumaastike objekt. Kaardil üks ja sama ohvripaigast rääkiv arhiivitekst 3 korda, kord viiteta, kord ilma! Vt ERA II 216, 270 (6) < Haljala khk. – Vergi algkool < K. Kreek (1939), väärib tõenäoliselt ka kaitset!). „Koopas“ rohkem infot, vt Hlj_Altja_01
- 5) **Suur kivi/Titekivi** – Altja k. Tüdrukud ennustavad tulevast (1999. a teade), kivi alt toodud lapsi. Kivi on olemas võrgukuuride juures meres, aga pole teada, kas on ka ajalooline rituaalide koht. Hlj_Altja_05
- 6) **Ukukivi/ohvrikivi** Hlj_Eisma_01 – Eisma või Katela või Varangu küla(?), Suurekivi t (otsitud, suuri kive seal on). On kahtlus, kas ikka selle küla Suurekivi talu, aga mujalt ka otsa kätte ei saanud. Võibolla kuuleb midagi Eisma Suurekivi talu järeltulijalt Rootsist, aga vähe lootust. Ukukiviga Suurekivi talu paralleelnimi olevat Saare – EKIKN seletus, et omaette koht, ümberringi olnud soine. Sedelitel pole külanimesid, verstakaardi nr sedelil viitab lehele, kuhu jääb pool Varangu Saare t maad ning Kaliküla Suurekivi t (selle rööpnimi aga EKIKN järgi Mustkivi ning seal käidud 1939). Võiks ju oletada, et on Varangu, kus Saare t kõrval on vanal katastril Suurekivi kinnistu. Seal on koguja H. Vint käinud 1940 (nagu ka sedelite taga kirjas), aga – need kinnistud jäävad paraku 3–36 kaardilehe äärel, kogujal on märgitud kaardile 3–37. Varangu on küll kaks kaitsealust lohukivi, **10208 ja 10207** (suured kivid, informant võis ka Ukukiviks-ohvrikiviks nimetada). Üks kividest Suurekivi (praegu Jõekääru) maal, omanik vanasti Joh. Traus; teine Jõekääru ja Saare piiril. Kaliküla Suurekivi maal pole kaitsealust kivi, ega ka kaardil kivimärki. Saare talu (isegi Saareküla, kus on olnud mitu talu) on ka Katelas (see jääb nn õigele kaardilehele ja on käidud 1940), mille vastas on öeldud olevat Hiemägi ja kusagil ka Hiiekivi/ohvrikivi – mäest 200 m? (vt Katela inventeeritud kohta). Seal on ka soist maad. Pole aga kinnitavat infot, et sealset Saare t oleks Suurekiviks nimetatud. Kuna täpsustavate numbritega kaardid on sõja ajal põlenud, pole vist rohkem võimalik teada saada.
- 7) **Arujärve ase ja Ristimägi, Arujärve/Jäära männik** – Kandle küla, järv rännanud lidjärveks.– põhikaardil koht näha; pärimustega seotud koht klindi serval. Riigimets, 2 lageraielanki, osa männikust alles, järve ase Liivaku kinnistul, mets. Pühapaigaks pole otse nimetatud. Hlj_Kandle_01, Hlj_Kandle_02
- 8) **Karula Suurkivi (lohukivi?)** – Karula küla, vanakuradi ja ta laste jälgedega kivi, rändrahn Karula asunduses põllul. Pole päris kindel, et alles. Pühapaigaks pole otse nimetatud. Hlj_Karula_03
- 9) **Hiiekivi/Ohvrikivi** – Katela külas, võibolla on ikkagi olemas, kohanimekartoteegis täpne kirjeldus, ehkki välitöödel silma ei hakanud, võib-olla otsisime vales kohast (otsida võiks veel oja ja Hiemäe vahelt, teest põhja poolt). Hlj_Katela_03

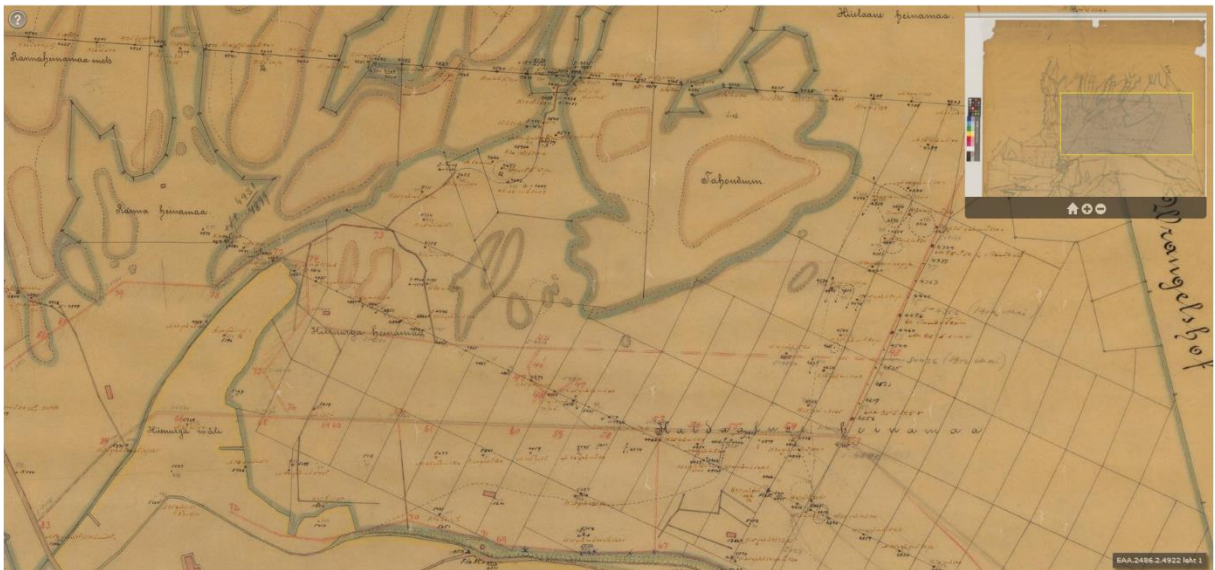
'väikelohuline kultusekivi Katelas Hauakalda (skeemil nr. II) lääneotsas väikesel lamedal kõrgendil (kunagine õu) väikese kivivare keskel, ümbermõõt tusedaimast kohast (kivi on maapinnal) 7,8 m, kõrgus 1,5 m, lohke 1, varem kutsuti – Hiiekivi, praegu kohalikele elanikele tundmatu, arheoloogilise kaitsetahvliga tähistamata, on vares olevatest kividest suurim' EKIKN hlj es1 i [109/13] (495695/703) E. Leppik 1992

"Katelas Katela Hiimäel seisab hiiekivi." (vt. Rakvere Muuseumis säilitatav käsikiri "Mineviku mälestusi Haljala kihelkonnast vanemast ajast kuni Teise maailmasõjani. Koostanud Gustav Sandberg. 1959", pt. "Ohvrikivid Haljala kihelkonnas", lk. 65.

- 10) **Salguse allikas (silmaravi)** – Kavastu küla, kõrge rohuga ei saanud otsida, puudus ka täpsem juhtnõör, oletatavasti Koopa oja ääres; kohalikku inimest Salguse talu (kunagine palvemaja) pole. Läheduses liivakarjäär ja ka praegune Hiie talu, mis nime saanud vist peremehe Hiie Jaani perekonnanime järgi, kes Tallinnast pärit. Hlj_Kavastu_03
- 11) **Hiieala - lienõmm/liemets, liealune heinamaa, lienurga/Mäenurga küün** – põhiosa Kiva k all (osalt ka Kandle ja uuema küla Aaviku piires) - kompleksne ala Kandle klindist mere pool, endised Eisma talude heinamaad, lokaliseeritavad vana katastrikaardi ja kohanimekartoteegi andmete põhjal. Samuti 19. saj. kaartide järgi lokaliseeritav. Praegu raielangid, tehtud lageraiet, uus nõukogude aegne sirge kruusatee läbib ala, kraavitused. Konkreetset püha kohta või keskset ala keeruline täpsemalt määratleda, ohverdamispärimust pole, vaid toponüümid (vrd Metsanurga Ohvandi). Ühe teate järgi on Kandle *Hiiealuse metsas kivikangur* (Sandbergi määratluse järgi ohvrikangur), vt EKLA, f 169, m 55:1, lk 72. G. Sandberg < Villem Linkgreim). Oletan, et see käib sama ala kohta. Varepi järgi sealtkandist ka võetud tahukivi (luisukivi), on olnud kased. Tahunõmm on kaardil siiski eraldi koht. Tegelesin sellega pikalt, võrdlesin eriaegseid kaarte, aga niiõelda keset paika ei saanud. Kaardi järgi piirkond lokaliseeritav. Tuleks minna varakevadel vaatama, kas mingeid kivikangruid vm kaitseväärilist, harvesterid neist kardetavasti üle käinud. Tundub ka, et põhikaardil on Hiiemetsa toponüüm vales kohas, liiga põhja pool. Hlj_Kiva_02

EAA.3724.4.1583 leht 1

EAA.2486.2.4922 leht 1

- 12) **Maakeallikas/Umballikas** – Kiva küla, Muna t. Kaardi järgi kolm võimalikku ojade jõkkesuubumise kohta, tuleks täpsemalt uurida (kui leidub, kellelt). Teade pihlakakeppide ohverdamisest on vana (H. Läntsu kogust). Hlj_Kiva_01
- 13) **Tantsukivi** – Lobi küla, mälumaastike ja pärandkultuuri objekt Lahemaa rahvusparki alal – kooskäimiskoht. On alles, pärandkultuuri kaardil info: „Tantsukivi ümbrus oli vanemaid kohti kus koos käidi. Seal peeti sarvepuhumise võistlusi, puhuja astus kivi otsa ja püüdis kõvemini ja ilusamini puhuda. Seal oli lage rüngas, kus oli tantsuplats ja külakiik ning kus lauldi ja mängiti pilli.“ Kas võis ka pühapaik olla? Infosüsteemis „Koobas“ pole kivi kohta infot, samalaadne pärimus **Taignakivi** kohta.
- 14) **Nõiakivi** – Metsanurga k, üks vana Läntsu teade, võib ehk maastikul metsa ja võsa vahel alles olla, aga ümbrus üsna metsik ja asustusest eemal, võibolla varakevadel leitav? Mihklivälja ja Ohvandi vahel. Pärimus sarnaneb Palmse Nõiakiviga, räägib nõiapõletamisest ja nõidumisest kivil, mida võib käsitada ka pühapaigapärimusena. Hlj_Metsanurga_03
Anduma käänu Ligidal Ohvandi ja Mihklivälja perede vahel metsas on 4 jala kõrgune Nõiakivi, kus enne nõidasid pääl põletatud. Muidu olnud nõiakivid maarajal kivid soo sees, kus nõiad vara ommiku enne "kuut koitu, seitset sea sõitu" oma soola tupsikuid, riidetükisid, mädarasva j.m. pääl põletamas käinud ja kui neid selle päält tabama juhtunud ka neid endid ära põletatud ja tuhkki iga nelja tuule poole luuaga laiali pühitud. ERA II 198, 103 (125) < Haljala khk - H. Länts (1938)
- 15) **Ohvrikivi** – Noonu k, Tiimuse ja Rätsepa piiril. Hlj_Noonu_02 (võib olla alles, võib olla lohukivi, jäi inventeerimata seetõttu, et algul tundus pärimus kokku langevat Noonu Aari Suurkiviga, hiljem selgus, et ikkagi kaks eri kohta)
- 16) **Vokijalaaukudega kivi** – Sagadi k, mälumaastikuobjekt, ilmselt lohukivi, rahvusparki alal (võiks muidugi kontrollida ja kaaluda, kas väärrib lohukivina kaitset, otsest pühapaigainfot pole). Hlj_Sagadi_04
- 17) **Nõiamägi** ja Reba kuusik – toponüüm mõisakaardil kahe mõisa – Sagadi ja Vihula – piiril – *Neijjameggi*. Lugu teada ei ole, vaid nimed kaardilt. Praegu klindiäärel, kus vist kaevatud, tunda (paevõtu? kruusa?) auke. Kuusikut kindlasti enam alles pole, aga mägi põhimõtteliselt on alles. Tegin ka fotosid.

Oletatav Nõiamägi Sagadi-Vihula tee ääres. Foto: Mari-Ann Rimmel, 2019

- 18) **Hiiekoht** – Tidriku k, kidurate tammedega. Teade täpsemate orientiirideta. Tidriku on vabadike küla, Varepi järgi külas vesine maa, tahk all (kunagine merepõhi), asub klindiservast allpool. Praegu väga hõre asustus. G. Sandberg on Kristjan Pervikult kuulnud, et Seljal Tiidriku küla hiies on kangur (kivikangur). Hiis võis kuuluda Selja küla juurde, mis on vana. Tasuks ehk uurida veel kelleltki. Praegu on näha Eeriku põlistalust loodes üks Tamme kinnistu, selle kõrval Rahapaja kinnistu – huviäratavad nimed, aga suhteliselt lagedaks raiutud. Hlj_Tidriku_01
- 19) **Pühakari** (seal ka Nõiakivi) – Toolse all meres, ligipääs vaid meresõidukiga, paguvee ajal pidi olema kuiv. Pühakari on ka põhikaardil. Hlj_Toolse_01
- 20) **Nõiakivi** või? **Pühakari paas** – Toolse all meres Pühakaril, ligipääs vaid meresõidukiga. Hlj_Toolse_04 (küside Arvi Einmannilt Toolse k Liivakalda t)
- 21) **Hiiekoht** Veikari/Kivikingu t juures – Toolse k, Toolse jõe ääres, kõrgel kaldal. Veikari suurtalu (kus elanud kunagi nn kadakasaksad) ja Kivikingu popsikoht täielikult hävinud, ligipääs jõe teiselt kaldalt üle silla, välitööde ajal kõrge rohi, polnud mõtet minna (Metsaantsu t-st juhised). Küside pole kohapeal ilmselt kelleltki, aga maastiku järgi tasuks Sandbergi teadet ja oletust arheoloogidel kontrollida. Vastaskaldal Ussimäe linnamägi, mille juurde kuuluvaks ohvripaigaks on peetud. Kivikingu nimi viitaks justkui kivisele kohale (kas ka kivikalmed?). Vene ajal olnud seal motokrossi ringrada (T. Kivilo). Hlj_Toolse_06
- 22) **Vilna mets** – Looduskaitsealune objekt KLO1200319, mõisapark Toolse jõe kaldal, kus ka kaks kivi, üks neist madal, lohuga, teine nimetatud Eesti Looduse artiklis Hiiekiviks (vt AK andmebaas). Jaanitulekoht. Pärimust pole, kohalikud pühapaigast ei tea.

Nn „Hiiekivi“ looduskaitsealuses Vilna metsas. Fotod Mari-Ann Remmel, september 2019

Madal lohuga kivi Vilna metsapargis. Merikotkad pidid seal kivil saaki rappimas käima.

- 23) **Küngas seitsme ohvrikangruga** – Vainupeal Kaldamäe soos (G. Sandberg < Marie Linkgreim). Soo on kaardil, reljeefkaart näitab ka mingeid seljandikke, vajaks kohalikku teejuhti ja/või arheoloogi silma. Hlj_Vainupea_01
- 24) **ohvrikangruid** olla metsas Vainupealt Pajuveski poole (EKLA, f 169, m 55:1, lk 72. G. Sandberg < Anna Koolman) Hlj_Vainupea_02

- 25) **Ohvrikivi Selja jões** – jõkke kaldalt kukkunud (või lükatud), sügisel madalama veega näha 3 kivi, õiget ilmselt raske tuvastada, kuigi on alles. Asub Linnamäe lähedal. (vt ka FOTOD, foto tehtud vastaskaldalt N 59°29'3" E 26°19'21") Hlj_Varangu_01
- 26) **Ojakivi/Süsinõmme suur kivi** (LK registris ka Orjakivi; Võsu rändrahn; Oja suurkivi; Sagadi kivi) – looduskaitse all, mälumaastikuobjekt, pärandkultuuriobjekt, (vanasti Lahe või Lobi või Võsu k?) teest kaugel metsas, peal toobisuurune auk, lugu ussikuningast – kas võib ka olla ohvrikivi? Hlj_Vergi_01
- 27) **Vihula mõisa allikas**. Pole kinnitust, et pühapaik, aga on olnud oluline veevõtukoht mõisas. Asukoht paekalda (nn Tahukalda) all. Suvel jooksis vaid nire tiiki. (EKIKN hlj varep2 vihula+1 [34] (2121581))
- 28) **Ristimägi – katoliku risti koht**. – Võipere küla. Kui leida kunagine koorejaama asukoht, võiks olla lokaliseeritav. Meie ei leidnud (inimesi polnud kodus). Heinz Valgu andmetel (telefonivestlus 13.11) asus koorejaam Võipere kooli lähedal, sellest lõuna pool, tee lähedal (kas seal, kus Piiri t? – see nimi oli hr Valgule tundmatu). Hlj_Võipere_01

Hävinud, pühapaigaks olemise mõttes küsitavad, vähese teabega või raskesti leitavad kohad:

- 1) **Kultusekivid** – Annikveres leidub kuus ohvrikivi. Nendest on kolm Kuulbergi [Uustalu] põllul, kaks Raudmardi põllul ja üks Annikvere koolimaja vastas üle tee (Sandberg). – Külas kaitse all 2 kivi (neist kuuest?).
- 2) **Sitakivi** – Annikveres. (Länts: vana Saluva küla kaart kivil? Lohukivi? Kas üks neist eelnevaist?) Hlj_Annikvere_04
- 3) **Kolmeks lõhutud ohvrikivi (lohukivi??)** – Auküla, Ado t. kõrgel põllukünkal, võib olla hävinud Hlj_Auküla_02
- 4) **Varese ohvrikivi (lohukivi?)** – Essu k Hlj_Essu_01 (ei leia kaartidelt Varese asundustalu)
- 5) **Ohvrikivi (lohukivi?)** eelmise lähistel mõisapõllul – Essu k Hlj_Essu_02 (Sandberg peab hiie ääre kivideks)
- 6) **Võlumägi** – Tammispea, nüüd Essu k, vanasti hiiglasuur tammemets. Hlj_Essu_03 – pole otsest pühapaigainfot, vana toponüüm, arvatavasti hävinud (kaardil näha uudismaid, tööstust)
- 7) **Loomajälgedega kivi** – Kaliküla, Kaliküla mäel (vähe andmeid, kaart ei näita kivi, arvatavasti lohukivi?) Hlj_Kaliküla_04
- 8) **suur kivi** – Kandle k metsas. Vähe infot, koht ebaselge. Hlj_Kandle_03
- 9) **Ohvrikivi (lohukivi?)** – Kandle-Varangu teelt Ahusalu talu poole pöörava tee läheduses – kaardil uudismaad ja hunnikud, ilmselt hävinud. Hlj_Kandle_04
- 10) **Ohvrikivi Nuudi soos** – Kandle Nuudi soos, vähe andmeid, sellist soodki ei leia kaartidelt Hlj_Kandle_05
- 11) **Ohvrikivi** – Karula Kooli (Matja) või Mäe krundil (vanasti olevat olnud) Hlj_Karula_04
- 12) **Suur kivi, pulmalised kiviks** – Hlj_Kavastu_01 (pole asukoohaandmeid ega muud lähemat infot)
- 13) **Umballikas** – märg heinamaa, kaardil kraavitused. Pole selge, kas looduslik pühapaik. Hlj_Kavastu_04
- 14) **Palganeeme õnnekivihunnik** – Käsmus (hävitatud vene sõjaväe poolt), vt Vana-Jüri õnnekivihunnik selle asendajana. Mälumaastike kaardi objekt. Hlj_Käsmu_01
- 15) **Hiemäe talu, kivi** – Käsmus kirjanike puhkekodu, Kirstenbruni häärber – hooned peal, nimi võib olla tekkinud varasemate omanike järgi (?). Mälumaastike kaardi objekt. Hlj_Käsmu_03

- 16) **Naapera oja/Koolimäe oja (?)** – Koolimäe k, ravivee võtmise koht, EKIKN eki1 järgi on Andrekse 44 heinamaad Naabera heinamaad, sealt voolab läbi Koolimäe oja. 1969. teate järgi oja kuivanud. Hlj_Koolimäe_01
- 17) **Jummeristi heinamaa** – vaid toponüüm, Loobu_03
- 18) **Umballikas/Ilmaallikas** – olnud möödunud aegadel „Metsiku krundis, Allika koha peal“. Allika talu ei leia kaartidelt. Villandist loodes on Metsiku mõisa maa. Hlj_Metsiku_01
- 19) **Kõrgeim ohvikivi** – Pehka Keskküla talu maal. Kaardil ei paista, on olnud kungas ja kiviaiajupp, praegu lage maa, ilmselt hävinud. Hlj_Pehka_03
- 20) **Püha määnd** – asukohtaandmed ebatäpsed ja oletatavad, ilmselt puud pole säilinud. Hlj_Rõmeda_01
- 21) NB! Rõmedal uuest maanteest lõuna pool, vanast põhja pool Hiemäe talu, selle kohta pole pärimust, inimesi polnud välitööpäeval kodus (ehitatud uus elamu, aga talu juba varasem, ka 1930. kaardil). Reljeefkaardil ja maastikul mägi – võibolla on seos mäni teatega?
- 22) **ohvikivi (lohukivi?)** – Sagadi Mätliku krundis. Talu hävinud, krunt suur, kivimärki kaardil ei näe. H. Tarveli (1983, 15) sõnul ei õnnestunud kivi 1973 leida). Hlj_Sagadi_04
- 23) **kivistunud tüdrukud** – Selja metsas, mis on suur ala. Pole täpsemaid asukohtaandmeid. Selja mets 'Selja mõisale kuulunud metsade ala Kandle ja Vainupea vahel Karula valdustest alates ida poole, selle keskkoha moodustab Kiva ümbrus'. Põhikaardil Selja kuusik. Hlj_Selja_01
- 24) **Selja Ristimäel 3 lohukivi** – Varangu k elaniku Marge Salumäe sõnul nimetavad kohalikud neid „kolm õde“. Kaitse all neist vaid üks, NB! post on vale kivi juures, kaardi järgi peaks olema suurima kivi juures (nagu ka kaardil, reg nr 10853), aga on tagumise parempoolse kivi juures. Seal samuti lohud. Inventeerima ei hakka, sest mingit arhiivipärimust pole. Olemas fotod.
- 25) **Varangu, Kandle ja Tatruse mõisa piirikivi** – Varangu külas olemas kaks erinevat ristikivi (Lauri Salumäe ja Marge Salumäe andmed). Pühapaigaks pidamise pärimust ei ole teada.

Mõisapiirikivi, laius 059 26'59" N, pikkus 026 19'40" E. M. Hiobi foto.

- 1) **Jumala altar** – Tiigi k. Vähe andmeid, Kosta Peetri t-st 1967. Võiks ehk küsida Hugo Kütt'ilt Tiigi t?
- 2) **Eksitav kivi** – Toolse kordoni ja ranna vahel suur kivi. Rohkem andmeid pole. Hlj_Toolse_07
- 3) **Hiemägi** – Veltsi k (pärimus: hiemäe tunnused hävinud), kaardil lage uudismaa. Miilmaa - Niinemäe A8 maaüksus, praegu Saarekännu ribatükk (lage küntud põld). Vanadel kaartidel ka pole toponüümi. Hlj_Veltsi_01
- 4) **Rootsi kuninga iste jäljega kivi** – Varese kinnistu, lage küntud suurpõld. Ilmselt hävinud. Hlj_Veltsi_01
- 5) **Vihula Ristimägi** – vana teade, küsitletud kohalikud ei teadnud (võib ka olla kalme, pulmaliste jutt ja mälestuskivi, Taarale ohverdamine), teadmata kas alles või maaparandusega hävinud. Hlj_Vihula_07

Inventeerimata suuremad veekogud, mille kohta teateid pühaks nimetamisest või pidamisest:

- 1) **Loobu jõgi**
- 2) **Toolse jõgi**
- 3) **Viitna järved**
- 4) **Maheda järv/Veskijärv**

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Kihelkonda läbib klindiserv (mis algavat Laadoga alt ja lõppevat Rootsist), on eristatav rannik (sealne asustus hilisem) ja sisemaa, kus tuiksooneks Tallinn-Peterburi maantee. Aastaringne asustus on tihedam kui nt Läänemaal, tööl käiakse ka Tallinnas, põliselanike võrgustik olemas, üksteist (oma ja

naaberkülade rahvast) teatakse. Osa põliselanikke on küladest elama asunud Haljala alevikku, kaugemates küldes hõredam, seal talusid, kus mõnes käiakse vaid suvel. Rannik on täis suvilaid, ent nende seas ka põliselanikega talusid. II MS ajal palju rahvast põgenenud üle mere Rootsi, see on tühimik on praegugi tunda ja pea igas peres sugulasi Rootsis või mujal eksilis. Need, kellega jutule saime, tundsid ümbrust ja loodust küllaltki hästi, on ka märganud ilusaid või erilise tundega kohti looduses, kus perega viibida (kahjuks tegi torm ühe sellise Eismas maatas). Inimesed üldiselt lahked ja huvitatud ka meie uurimistest, ehkki mõnelgi juhul tundus see reaalsest huvisfääridest kaugele jäävat. Viidati kodu-uurijatele. Aga oli teistpidiseid näiteid, kus huvi väga elav (nt Vihula Hiieniidu puhul, Eisma oletatava Ukukivi näide, kus suvekoduomanikud tahtnuksid väga saada rohkem infot). Kõnitsesime mitmeid kohalikke inimesi ning käisime Haljala raamatukogus. Ühel (!) juhul sain kuulda rohkete kirderannikumurde joontega keelt (Juta Ait Selja k Ristimäe t), üksikuid murdejooni (nt III välte sagedasemat esinemist) oli kuulda ka mõne teise kohaliku kõnes (nt [REDACTED] Toolses). Maa sool on ikka alles. Eriline tänu Marge ja Lauri Salumäele Varangu Mäehansu turismitalust. Ka nende rendimaal kasvas üksik mänd, mida üks moodsa aja sensitiivne inimene oli pidanud energiapuuks.

Kultuuriline katkestus on selgelt tuntav. Külad eriti talviti siiski hõredad, paljud elavad realselt mujal, nt Tallinnas. Kohalikud – need kes veel kohapeal elavad – on mures nt sellepärast, et Tallinna maantee laiendus ja müratõkked panevad kinni võimaluse peatuda Aaspere poe juures, et maad on maaparanduse ja nõukaaegse sügavkänniga rikutud jne. Toimumas on laialdane metsaraie, on olnud tormikahjusid (lai koridor metsa hävis jaanuaritormis), samas kartsid teabepäeval mõned mehed võimalikke piiranguid, kui koht kaitse alla võetakse.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

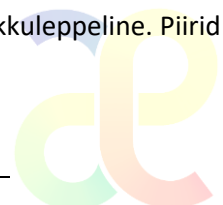
Piiratud ressursid (nii aeg kui raha) ei võimalda tööd küllaldase süvenemisastmega teha, tegelikult jäävad paljud otsad lahti, infot on võimalik ka juurde saada, kui telefoni teel jm jälgi ajada.

Laias laastus probleemid samad mis varasematel töödel, kohati tundus napolisõnalisel pärimuses (ja tihti vaid toponüümides) mainitud kohtade leidmine ning nende olulisuse sõnastamine veelgi raskem – palju on mahajäetud, unustatud kohti, kus infolõng juba ammu katkenud. Hävinud või kahjustatud hiiekohtade määramine ja piiritlemine on keeruline, heal juhul saab lähtuda reljeefist või vanadest kaartidest. Sellisel puhul on raske otsustada, kas koht väärrib kaitset või mitte, ning juhul kui väärrib, siis mil määral. Süvenes ka tunne, et taipamine on kaarte vaadates kergem tulema siis, kui esmane tutvus maastiku ja ümbrusega juba tehtud.

Arhiivandmete korrastatus ja läbitöötatus eeltööde faasis on väga oluline – kui tekst on vale kihelkonna all (mida teeb teine inimene), ei pruugi seda leida. Eellokaliseringi käigus peab tingimata andmebaasis sellised vead parandama!

Mõni objekt jäi püüdlustest hoolimata segaseks ning oletuslikuks, hiljem võis tõenäoline koht selguda hoopis kabinetis arhiivandmeid veelkord analüüsides. Tark on välitöödel teha varuga pilte ka kahtlastest objektidest.

Omajagu keeruline on ka kihelkondade ja külade piirialade objektide käsitlemine, kusjuures pühapaigad asetsevad tihtipeale just piiridel. Piiritlemine on keeruline eriti juhul, kui on tegemist kompleksse objektiga, mille võimalikku kunagist tähendust ja seoseid ümbritseva maastikuga on hetketeadmistega raske formuleerida. Piiride määramine on igal juhul tinglik ja kokkuleppeline. Piirid on võinud ka aegade jooksul muutuda.

Vahel tundub meelevaldne nimetada pühapaiku uute liitkülade järgi, kui kohalikud kasutavad vanemaid traditsioonilisemaid külanimesid.

Palju aega kulus info sõelumisele ja kaartide uurimisele, kusjuures kohta lõpuks ikkagi maastikul kindlalt paika ei saa – milline peaks olema paiga säilivuse ja lokaliseerimiskindluse aste, et objekti saaks lugeda inventeerituks? Rühm kohti on selliseid, mille puhul on mingid täpsustavad andmed või kahtlused olemas.

Keeruline tundub pühapaiga mõiste üleüldse – mida selle all mõeldakse, ning mis on maastikul tegelikult alles ja mis on olulised kohad praegustele kohalikele. Reaalsus on see, et Haljalas vanu pühapaiku kohalikud üldiselt ei tea ega kasuta ohverdamiseks (on ka erandeid), samas on mõnel kivilabürint õuel või oma energiapuu või meelispaik looduses viibimiseks.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks (praegust uurimisseisu arvestades):

- 1) **Joosepi lohukivi/ohvrikivi** – Ama küla – Hlj_Ama_01
- 2) **Hiemägi, hiiepealne** – Hlj_Katela_01
- 3) **Pühaallikad** (praegu põhikaardil toponüüm) – Kavastu küla – Hlj_Kavastu_02
- 4) **Loobu hiemets** (?) – või on kaitse tagatud rahvuspargiga? – Loobu küla – Hlj_Loobu_01
- 1) **Sörgi allikas** – Läsna (Reiemäe) küla – Hlj_Läsna_01
- 2) **Palmse Nõiakivi** – Metsanurga (Sagadi-Metsanurga) küla – Hlj_Metsanurga_02
- 3) **Hansurahva ohvrikivi** – Pehka küla - Hlj_Pehka_01
- 4) **Tehvanijaani Hiiekivi** – Pehka küla - Hlj_Pehka_02
- 5) **Hiieniit** – Vihula küla - Hlj_Vihula_01
- 6) **Ohvrikivi** – Vihula küla - Hlj_Vihula_02
- 7) **Pihuvere Silmaallikas** (praegu pärandkultuuriobjekt) – Võle küla – Hlj_Võle_01

Lisaks:

- 1) Selja mäel/Ristmäel **2 lohukivi** (kaitsepost maastikul neist ühe väiksema juures, tegelikult on kaardi ja fotode järgi kaitse all suurim, teepoolsem kivi, reg nr 10863). Kokku on seal põllul kive kolm: praegu kutsuvad kohalikud neid nn „3 õde“ – Selja külas.

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Aaspere – Hiemägi/Hiieväli/Eeväli** (lokaliseeriti arhiivandmete ja kaartide põhjal ning välitöödel) Hlj_Aaspere_01
- 2) **Altja õnnekivihunnik - Altja küla** Hlj_Altja_03
- 3) **Eeduma (Hiie-Tooma) hiiekoht** – Hlj_Ama_02
- 4) **Iidumäe rüngas - Auküla** – Hlj_Auküla_01
- 5) **Otsa (Maheda) hiiekoht** – kunagine Hiie saun; hiie soon, hiiekivi, Hiemägi (küngas) – Hlj_Haljala_02
- 6) **Ieallik ja hiiekoht** – Hlj_Kaliküla_01
- 7) **Hiiesilla küngas** – Karula Hlj_Karula_01
- 8) **Hiieoja** – Hlj_Katela_02
- 9) **Koljaku allikas** – (uus koht, Koopas teade, liealuse mets ja liealuse seljandik), vrd Hlj_Koljaku_01 (selle puhul võiks kaaluda ka riiklikku kaitset, kui peaks tekkima nt teelaienduste oht, asub siiski rahvuspargi kaitsealal)

- 10) Laagrimägi/Veskimägi/Korni mägi** – Hlj_Liiguste_01
- 11) Ohvandi hiieala** (Hiimets, Hiiealune põld, Hiiealune heinamaa) – Hlj_Metsanurga_01
- 12) Aari Suurkivi** – Hlj_Noonu_01 (kivi ise on äge, asub riikliku tähtsusega kaevandus(?)huvi alal, pole päris kindlat teadet, et on ohvrikivi, samas külast üks ohvrikiviteade on. Pikne lõhki löönud.)
- 13) Iidjärve ase** – Hlj_Rutja_01 (**NB! võiks kaaluda ka kaitset**, sest võib olla kunagine ohvrikoht – ehkki otsest pärimust pole säilinud. Järveoja on looduskaitseala! Võiks olla ka järve ase)

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- ERA topograafiline kartoteek.
- ERA temaatiline kartoteek.
- EKLA käsikirjakogud (sh G. Sandbergi uurimus Haljala khk ajaloost).
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud (sh väljavõte Kavastu küla puudutavast Harald Kadari käsikirjast, tervik-käsikirja koopiad TÜ raamatukogus ja Aaspere raamatukogus)
- Jung, Jaan (1910). Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt.
- Heinla, Salme (2011) Haljala puud, majad, inimesed.
- Joonuks, Helmut. (1969). Viru rannikul. Tallinn
- Joonuks, Helmut. (1981). Kuulsad puud. – Punane Täht, 19, 14. II, lk 3
- Kaasik, Ahto. (2017). Virumaa hiied – Mäetagused 66, lk 99-114
- Kaasik, Ahto. (2016). Põlised pühapaigad. Tallinn
- Kaasik, Ahto. (2017). Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad
- Pae, Taavi. (2014). Iidjärv ja teised pangapealsed järved. – Eesti Loodus, 11, lk 46-49. http://www.eestiloodus.ee/arhiiv/Eesti_Loodus11_2014.pdf.

- Saar, Veera. (1973). *Elas kord mees...* (Liiguste koolist, Jakob Läntsust)
- Tarvel, Enn. (1983). *Lahemaa ajalugu*, Tallinn
- Valter, Lembit. (1998). *Eisma mälestusi...* , Toronto
- Varep, Endel. (1985). *Ajaloolis-geograafilisi märkmeid asustuse kujunemisest Lahemaa rahvusparki lõunaosas. – Lahemaa uurimused. II. Tallinn 1985*
- Viidalepp, Richard. (1940). *Iseloomustavat Eesti ohvrikividest*. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv
- <https://medium.com/metsakosmos/koljaku-allikas-5089209ca401>: vaadatud 1.11.19

